

Ryszard Balicki¹

Weryfikacja ważności wyborów ogólnokrajowych w Polsce²

Słowa kluczowe: Wybory, weryfikacja wyborów, ważność wyborów, wybory wolne i uczciwe, Sąd Najwyższy

Keywords: Elections, verification of the elections, validity of elections, free and fair elections, Supreme Court

Streszczenie

Artykuł poświęcony został procedurze przeprowadzania weryfikacji ważności wyborów ogólnokrajowych w Polsce. Autor zwraca uwagę na ważną rolę przypisywaną wyborom jako istotnemu elementowi systemu demokratycznego i konieczność zachowania woli wyrażonej przez suwerena w głosowaniu. Weryfikację wyborów w Polsce przeprowadza Sąd Najwyższy, w dwustopniowej procedurze polegającej na wydawaniu opinii w sprawie wniesionych protestów wyborczych, a następnie podjęcie uchwały o ważności wyborów. Autor zwraca uwagę na wąską i formalistyczną interpretację norm prawnych w toku wydawania uchwały o ważności wyborów.

---

¹ ORCID ID: 0000-0002-9192-908X, doktor habilitowany, Katedra Prawa Konstytucyjnego, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii, Uniwersytet Wrocławski. E-mail: ryszard.balicki@uwr.edu.pl.

² Artykuł jest zmodyfikowaną wersją referatu wygłoszonego na XXII Seminarium Badaczy Prawa Konstytucyjnego, nt.: *Proces weryfikacji wyborów*, które miało miejsce w Sobótce w terminie 21–22 września 2020 r.

Abstract**Verification of the validity of nationwide elections in Poland**

The article discusses the procedure for verifying the validity of nationwide elections in Poland. The author draws attention to the important role attributed to elections as an essential element of the democratic system and the need to preserve the will expressed by the sovereign in voting. Verification of elections in Poland is carried out by the Supreme Court, in a two-stage procedure involving issuing an opinion on the election protests lodged and then passing a resolution on the validity of the elections. The author draws attention to the narrow and formalistic interpretation of legal norms in the course of issuing a resolution on the validity of elections.

✱

I.

Współcześnie powszechnie przyjmuje się, że to właśnie wybory, przeprowadzane z poszanowaniem koniecznych reguł pozwalających uczciwie uwzględnić wolę wyborców, stanowią podstawowy element ustroju demokratycznego³. Traktujemy współcześnie za pewnik, że „demokracja nie może efektywnie funkcjonować bez zaangażowania obywateli”⁴, a uczestnictwo przedstawicieli suwerena w sprawowaniu władzy to najważniejszy element demokratycznego porządku. Powszechne wybory, będące jedną z najistotniejszych procedur współczesnej demokracji⁵, stają się więc najważniejszym polem politycznej

---

³ W. Łączkowski, *Prawo wyborcze a ustrój demokratyczny*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2009, vol. LXXI, nr 2, s. 51. Wybory uważane są za „siłę napędową demokracji”; L. LeDuc, R.G. Niemi, P. Norris, *Introduction: Comparing Democratic Elections*, [w:] *Comparing democracies 2. New challenges in the study of elections and voting*, red. L. LeDuc, R.G. Niemi, P. Norris, London-Thousand Oaks 2002, s. 1.

⁴ M. Cześnik, *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Warszawa 2007, s. 14.

⁵ A zgodnie z zaproponowanym przez Josepha Schumpetera formalnym sposobem definiowania także i jedyne kryterium uznania systemu politycznego za demokratyczny, zob. J.A. Schumpeter, *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, Warszawa 1995, s. 366.

ekspresji obywateli⁶. Pogląd ten stał się powszechny, pomimo narastającej świadomości, że wybory mają swoje miejsce nie tylko w państwach demokratycznych. Są bowiem instytucją równie często wykorzystywaną w państwach niedemokratycznych, przy czym – jak podkreślał Dieter Nohlen – „(w)ybory w różnych systemach politycznych są już na poziomie definicji odmiennie rozumiane. Stanowi zasadniczą różnicę, czy wyborca wybiera między kilkoma partiami i jego rozstrzygnięcie może być wolne, czy też swój głos może dać tylko jednej partii, ponieważ inne nie mogły wystawić swoich kandydatów”⁷.

Wybory mogą być analizowane na wielu płaszczyznach. Najczęściej podnosi się, że wybory to proces kreacji (w sposób bezpośredni lub też pośredni) przedstawicieli do pełnienia określonych funkcji bądź urzędów⁸. Podkreśla się także, że to właśnie w procesie wyborczym suweren może manifestować swoją wolę i wskazać preferowanych piastunów urzędów i władz. Powszechny udział uprawnionych obywateli w akcie wyborczym legitymizuje wówczas wybranych przedstawicieli (a także obsadzone przez nich organy) i uprawomocnia ich w sprawowaniu władzy w imieniu suwerena. W szerokim ujęciu wybory stanowią sposób „zapewnienia społecznie akceptowalnych metod zarządzania zmianami politycznymi, których ostatecznym celem jest stworzenie możliwości alternacji władzy i uzyskania społecznego mandatu przez rządzących”⁹.

Nie można jednak twierdzić, że wybory stanowią wyłącznie immanentną część systemu demokratycznego, gdyż przeprowadzane są także w reżimach niemających poszanowania dla reguł demokratycznych. „Samo odbycie się wyborów nie jest warunkiem wystarczającym do uznania procedury za demokratyczną, a wybranych w ich wyniku przedstawicieli – za mających demokratyczne uprawomocnienie. Jeżeli więc wybory nie wypełniają warunków decyzji demokratycznej, to sprowadzone zostają do roli techniki formowa-

---

⁶ Mimo że tryb tego obywatelskiego uczestnictwa uważany jest przez wielu za niewystarczające kryterium demokracji, to nie przekłada się to na krytykę instytucji wyborów; zob. A. Turska-Kawa, *Determinanty chwiejności wyborczej*, Katowice 2015, s. 8.

⁷ D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Warszawa 2004, s. 24.

⁸ A. Żukowski, *Wybory*, [w:] *Encyklopedia politologii. Tom 1: Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999, s. 310.

⁹ W. Wojtasik, *Funkcje wyborów w III Rzeczypospolitej. Teoria i praktyka*, Katowice 2012, s. 14.

nia gremiów lub powierzania osobom stanowisk kierowniczych¹⁰. W państwach niedemokratycznych wybory stanowią zazwyczaj jedynie pewną imitację, a w ich wyniku rzadko możemy mieć do czynienia z najważniejszym efektem wyborów – alternacją władzy.

Wyborom przypisywanych jest wiele różnorodnych funkcji – doktryna prawa konstytucyjnego nie jest w tej materii zgodna. Autorzy wymieniają od kilku (Bogusław Banaszak uwzględnia cztery funkcje: 1) kreacyjną, 2) polityczno-programową, 3) legitymującą i 4) integracyjną¹¹) do kilkunaśtu (Krzysztof Skotnicki opisuje ich dwanaście, wskazując na: 1) identyfikację podstawowych problemów społecznych, gospodarczych i politycznych, 2) możliwość różnicowania poglądów wyborców, 3) rozwiązywanie istniejących napięć społecznych, 4) programową, 5) integracyjną, 6) wyrażania woli wyborców, 7) kreacyjną, 8) możliwość odzwierciedlenia poglądów wyborców, 9) wyłonienie większości rządowej 10) kreowanie elity politycznej, 11) legitymizującą i 12) kontrolną¹²).

Niewątpliwie zarówno liczba, jak i przede wszystkim zakres funkcji przypisywanych wyborom (niezależnie nawet od faktu, czy możliwa jest ich ścisła realizacja w każdorazowym procesie wyborczym), ukazuje znaczenie jakie instytucja ta winna spełniać. Stanowisko takie znajduje uzasadnienie nie tylko dorobku doktryny, lecz także w oczekiwaniach wyrażanych przez suwerena. Jednak dla realizacji zakładanych funkcji i celów procedura wyborcza musi być przeprowadzona zgodnie z regulacją prawną, a jej wynik w pełni odzwierciedlać wolę wyborców.

II.

Sposób przygotowania i przeprowadzenia wyborów decyduje o możliwości zaliczenia ich do realizowanych zgodnie z demokratycznymi standardami,

¹⁰ D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Warszawa 2004, s. 23.

¹¹ B. Banaszak, *Prawo wyborcze obywateli*, Warszawa 1996, s. 12.

¹² K. Skotnicki, *Wpływ funkcji wyborów na prawo wyborcze i system wyborczy. Zarys problematyki*, „Przeгляд Sejmovy” 2007, nr 2(79), s. 12. Warto przy tym podkreślić, że K. Skotnicki tworząc powyższy katalog funkcji, które mają spełniać wybory używa sformułowania „(m) oim zdaniem, można wymienić co najmniej dwanaście funkcji wyborów. Ibidem.

a w efekcie także nadać (bądź też nie) wybranym przedstawicielom atrybut prawomocności. Proces wyborczy przebiega według ściśle określonych norm, które regulują jego organizację i przebieg, a także i implementację wywołanych przez niego skutków. W konstytucjach unormowane są zazwyczaj jedynie podstawowe zasady dotyczące wyborów, precyzyjna regulacja zawarta jest w aktach niższego rzędu. Warto przy tym zaznaczyć, że katalog zasad wyborczych nie ma charakteru stałego – wraz z ugruntowaniem i ewolucją systemu demokratycznego wybory są bowiem wyposażane w nowe funkcjonalne cechy, które wcześniej nie były wskazywane jako niezbędne, a są efektem zachodzących procesów społecznych i dokonującej się ewolucji demokratycznego systemu politycznego. Przykładem ostatnich lat jest w tym zakresie np.: dążenie do proceduralnego zapewnienia równego dostępu do polityki i w efekcie wprowadzenie pewnych mechanizmów wyrównawczych w zakresie reprezentacji płci (kwoty, system suwakowy, parytet)¹³.

Przestrzeganie ustalonych i zaakceptowanych reguł wyborczych¹⁴, zapewnienie bezstronności aparatu wyborczego¹⁵ oraz zagwarantowanie takich samych warunków uczestnictwa dla wszystkich kandydatów bądź komitetów wyborczych pozwala na uznanie wyborów za wolne i uczciwe (*free and fair elections*)¹⁶.

Katalog szczegółowych zasad koniecznych do spełnienia, aby wybory mogły zostać uznane za wolne i uczciwe jest jednak szerszy¹⁷. Grzegorz Kryszewski podkreśla, że należy do nich zaliczyć: 1) niezaangażowanie państwa w proces

¹³ J. Flis, *Skuteczność parytetu*, [w:] *Wybory parlamentarne 2011*, red. A. Turska-Kawa, W. Wojtasik, Katowice 2012, s. 79.

¹⁴ Warto przy tym zwrócić uwagę na słowa Roberta Pastora, który podkreślał, że „(s)prawiedliwe i skuteczne administrowanie regułami jest często tak samo ważne jak same reguły”; R.A. Pastor, *The Role of Electoral Administration in Democratic Transitions: Implications for Policy and Research*, „Democratization” 1999, vol. 6, nr 4, s. 1, 6.

¹⁵ Analiza przeprowadzanych wyborów zdecydowanie potwierdza, że zwłaszcza w państwach o ograniczonej kulturze politycznej „wybory prowadzone przez niezależne organy wyborcze są lepsze od tych prowadzonych przez władzę wykonawczą, a stałe administracje wyborcze są bardziej opłacalne niż tymczasowe”, R. López-Pintor, *Electoral Management Bodies as Institutions of Governance*, New York 2000, s. 119.

¹⁶ J. Elklit, P. Svensson, *What Makes Elections Free and Fair*, „Journal of Democracy” 1997, vol. 8, nr 3, s. 37.

¹⁷ Inter-Parliamentary Union, *Declaration on Criteria for Free and Fair Elections. Unanimously adopted by the Inter-Parliamentary Council at its 154th session (Paris, 26 March 1994)*,

rywalizacji wyborczej; 2) niezależność, bezstronność i przejrzystość działania tzw. administracji wyborczej; 3) zagwarantowanie właściwych technicznych i organizacyjnych warunków głosowania, jak też prawidłowego, w pełni wiarygodnego obliczania wyników wyborów i uznawania głosów za nieważne; 4) jawne i uczciwe mechanizmy finansowanie wyborów; 5) istnienie skutecznych procedur składania i rozpatrywania skarg na nieprawidłowości pojawiające się w procesie wyborczym, czy też rozpatrywania sporów wyborczych; 6) prawokarna ochrona wyborów; 7) weryfikacja przeprowadzonych wyborów; 8) stworzenie warunków do obserwacji przebiegu wyborów przez niezależnych obserwatorów (zarówno międzynarodowych jak i krajowych). Z punktu widzenia realizacji zasady uczciwych wyborów istotne znaczenie ma ponadto równoprawny dostęp do mediów podczas trwania kampanii wyborczej, należyty poziom informowania wyborców o procesie wyborczym, jak również o kandydatach i komitetach wyborczych konkurujących w odbywających się wyborach¹⁸.

Resumując – wybory to złożona sekwencja działań opartych na regulacjach prawnych oraz normach wynikających z utartych zwyczajów politycznych¹⁹, ale także – jak podkreślała Państwowa Komisja Wyborcza – skomplikowany mechanizm, w którym uczestniczą zarówno wyborcy, kandydaci jak i organy administracji publicznej organizujące proces wyborczy. Dlatego też „proces wyborczy, z uwagi na swoje znaczenie i złożony kształt, musi się opierać na jasnych i jednoznacznych normach wyprowadzanych wprost z Konstytucji RP. Obowiązujące w państwie przepisy muszą zagwarantować, że reguły rywalizacji politycznej będą jasne i równe dla wszystkich, a wynik wyborów będzie urzeczywistniał wolę narodu. Dla realizacji tego celu prawo wyborcze musi być stabilne, a proces jego modyfikacji nie może budzić żadnych wątpliwości prawnych”²⁰.

<https://www.ipu.org/our-impact/strong-parliaments/setting-standards/declaration-criteria-free-and-fair-elections> (10.08.2021).

¹⁸ G. Kryszewski, *Uczciwość wyborów jako zasada prawa wyborczego*, „Studia Wyborcze” 2016, nr 21, s. 7. Zob. też G.S. Goodwin-Gill, *Free and fair elections. New expanded edition*, Geneva 2006, s. 71.

¹⁹ J. Buczkowski, *Podstawowe zasady prawa wyborczego III RP*, Lublin 1998, s. 16.

²⁰ Informacja PKW z 9 kwietnia 2020 r., <https://pkw.gov.pl/aktualnosci/informacje/informacja-panstwowej-komisji-wyborczej-z-dnia-9-kwietnia-2020-r> (10.08.2021).

III.

Złożoność materii prawa wyborczego, ale także konieczność zagwarantowania zgodności wyniku wyborów z wolą suwerena uczestniczącego w głosowaniu wykształciły instytucje stojące na straży prawidłowości aktu wyborczego²¹. W Polsce, już na gruncie Konstytucji marcowej weryfikacji ważność wyborów (wówczas parlamentarnych) dokonywał Sąd Najwyższy²². Rozwiązanie takie zostało przywrócone w systemie prawnym III RP na podstawie regulacji Małej konstytucji z 1992 r.

Również twórcy Konstytucji RP z 1997 r. potraktowali sądową formułę weryfikacji wyborów jako pojęcie zastane i pozostawili ją w kognicji Sądu Najwyższego. Dla realizacji tej funkcji Konstytucja używa pojęcia „ważność wyborów” (art. 101, w odniesieniu do wyborów parlamentarnych) oraz „ważność wyboru” (art. 129, w odniesieniu do wyboru prezydenta), jednak kompetencja SN nie może zostać sprowadzona do kontroli samego wyniku głosowania. Istotne jest także, że pomimo przyjętego dwustopniowego mechanizmu działania SN – w pierwszej kolejności rozpatrywane są protesty wyborcze²³, a dopiero w następnej kolejności podejmowana uchwała walidacyjna SN – mamy do czynienia z jedną instytucją prawa wyborczego.

Należy przy tym zaznaczyć, że w obu przypadkach mamy do czynienia ze zróżnicowanymi podstawami orzekania. Wniesienie protestu wyborczego musi bowiem wynikać z dokonanych naruszeń prawa w toku procesu wyborczego mających charakter bądź to „przestępstwa przeciwko wyborom”, bądź też naruszenia przepisów Kodeksu wyborczego „dotyczących głosowania, ustalenia wyników głosowania lub wyniku wyborów”. Co jednak szcze-

²¹ Zob. A. Patrzałek, *Z zagadnień weryfikacji wyborów parlamentarnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Seria Prawo” 1972, vol. XXXVIII, s. 91.

²² Podkreślić przy tym należy, że wprowadzone rozwiązania miały charakter mieszany, parlamentarno-jurysdykcyjny. Szerzej o systemach stwierdzania ważności wyborów zob. Ł. Buczkowski, *Stwierdzanie ważności wyborów parlamentarnych i prezydenckich w polskim prawie konstytucyjnym*, Przemyśl, Rzeszów 2010, s. 20 i n.

²³ Sąd, w postępowaniu nieprocesowym i w składzie 3 sędziów, wydaje opinię w formie postanowienia w sprawie protestu, zob. szerzej Ł. Buczkowski, *Stwierdzenie ważności wyborów parlamentarnych i prezydenckich na gruncie kodeksu wyborczego*, [w:] *Kodeks Wyborczy. Wstępna ocena*, red. K. Skotnicki, Warszawa 2011 s. 225 i n.

gólnie istotne – dokonane naruszenia prawa mają mieć wpływ na wynik wyborów (art. 242 §2 oraz art. 323 §2 Kodeksu wyborczego). W praktyce, poza przypadkami zorganizowanego i instytucjonalizowanego działania, trudno sobie wyobrazić naruszenia procedur wyborczych mających skalę mogąca wpłynąć na wynik wyborów.

Uchwała walidacyjna Sądu Najwyższego (podejmowana przez pełen skład wyznaczonej Izby²⁴) przyjmowana jest „na podstawie opinii wydanych w wyniku rozpatrzenia protestów” (art. 244 §1 Kodeksu wyborczego), bądź też „po rozpoznaniu protestów” (art. 324 §1 Kodeksu wyborczego) oraz na podstawie sprawozdania z wyborów przedłożonego przez Państwową Komisję Wyborczą. Uchwała ta dotyczy „ważności wyborów” (bądź „wyboru” w przypadku wyborów prezydenckich), obejmuje więc całość procesu wyborczego i wykracza poza wąsko określone przesłanki protestów wyborczych. Okoliczność ta winna stanowić podstawę do wnikliwej analizy wszelkich zdarzeń mogących mieć wpływ na przebieg i ostateczny wynik wyborów. Przyznaje to także SN w uchwale z 3 sierpnia 2020 r., I NSW 5890/20 podkreślając, że Izba przyjmująca uchwałę „bierze pod uwagę wszelkie okoliczności, które mogą mieć znaczenie dla ważności wyborów, również te, które nie mogły być przedmiotem zarzutów protestu wyborczego”. Jednak pomimo tej deklaracji w uzasadnieniu do podejmowanej uchwały (uwaga dotyczy nie tylko wyborów z 2020 r.) brak jest szerszego spojrzenia i wyjścia poza treści i okoliczności zawarte każdorazowo w odpowiednim sprawozdaniu PKW i sporządzonych opiniach w sprawach protestów. Izba poprzestaje na formalistycznej i bardzo wąskiej interpretacji norm prawnych, co prowadzi do pominięcia głównych i najczęstszych zastrzeżeń zgłaszanych wobec przebiegu procesu wyborczego i jego jakości. Do uwag tych należy zaliczyć przede wszystkim dostęp do mediów publicznych²⁵ (a szerzej także i rolę spełnianą przez te media w procesie

²⁴ Pierwotnie była to Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych SN, obecnie jako właściwa wskazana jest Izba Kontroli Nadzwyczajnej i Spraw Publicznych SN. Poza przedmiotem niniejszego artykułu pozostaje kwestia legalności jej obsadzenia.

²⁵ Widać to także w zgłaszanych protestach wyborczych, jak podkreśla Tomasz Gąsior „(z)decydowanie największą część wśród wniesionych protestów wyborczych stanowiły te, dotyczące zarzutu wykorzystywania mediów publicznych (...) do promowania wyłącznie jednego komitetu wyborczego, tj. komitetu rządzącej partii politycznej”, T. Gąsior, *Protesty wyborcze w wyborach do Sejmu RP i Senatu RP w 2019 r. – analiza przypadku*, „Monitor Prawniczy” 2021, nr 16, s. 844.

wyborczym) oraz naruszenie wymogu neutralnego podejścia władz publicznych do toczącej się kampanii.

IV.

Przyjęty w Polsce sądowy mechanizm weryfikacji ważności wyborów jest – w podstawowym zarysie – rozwiązaniem właściwym. Opiera się na regulacji prawnej unormowanej w Konstytucji oraz Kodeksie wyborczym, i umożliwiającej podjęcie należytych rozstrzygnięć w zakresie dotyczącym wszystkich podnoszonych kwestii. Istniejące rozbieżności pomiędzy przesłankami podejmowanej uchwały o ważności wyborów, a treścią samej uchwały są konsekwencją formalistycznego podejścia orzekającej Izby. Pożądane zmiany w tym zakresie nie będą efektem dokonywania kolejnych nowelizacji stanu prawnego, mogą jedynie wynikać z przemian zachodzących w sferze kultury prawnej.

Literatura

- Banaszak B., *Prawo wyborcze obywateli*, Warszawa 1996.
- Buczkowski J., *Podstawowe zasady prawa wyborczego III RP*, Lublin 1998.
- Buczkowski Ł., *Stwierdzanie ważności wyborów parlamentarnych i prezydenckich w polskim prawie konstytucyjnym*, Przemyśl, Rzeszów 2010.
- Buczkowski Ł., *Stwierdzenie ważności wyborów parlamentarnych i prezydenckich na gruncie kodeksu wyborczego*, [w:] *Kodeks Wyborczy. Wstępna ocena*, red. K. Skotnicki, Warszawa 2011.
- Cześniak M., *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Warszawa 2007.
- Elklit J., Svensson P., *What Makes Elections Free and Fair*, „Journal of Democracy” 1997, vol. 8, nr 3.
- Encyklopedia politologii. Tom 1: Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999.
- Flis J., *Skuteczność parytetu*, [w:] *Wybory parlamentarne 2011*, red. A. Turska-Kawa, W. Wojtasik, Katowice 2012.
- Gąsior T., *Protesty wyborcze w wyborach do Sejmu RP i Senatu RP w 2019 r. – analiza przypadku*, „Monitor Prawniczy” 2021, nr 16.
- Goodwin-Gill G.S., *Free and fair elections. New expanded edition*, Geneva 2006.
- Kryszewski G., *Uczciwość wyborów jako zasada prawa wyborczego*, „Studia Wyborcze” 2016, nr 21.

- Le Duc L., Niemi R.G., Norris P., *Introduction: Comparing Democratic Elections*, [w:] *Comparing democracies 2. New challenges in the study of elections and voting*, red. L. LeDuc, R.G. Niemi, P. Norris, London-Thousand Oaks 2002.
- López-Pintor R., *Electoral Management Bodies as Institutions of Governance*, New York 2000.
- Łączkowski W., *Prawo wyborcze a ustrój demokratyczny*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2009, vol. LXXI, nr 2.
- Nohlen D., *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Warszawa 2004.
- Pastor R.A., *The Role of Electoral Administration in Democratic Transitions: Implications for Policy and Research*, „Democratization” 1999, vol. 6, nr 4.
- Patrzalek A., *Z zagadnień weryfikacji wyborów parlamentarnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Seria Prawo” 1972, vol. XXXVIII.
- Schumpeter J.A., *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, Warszawa 1995.
- Skotnicki K., *Wpływ funkcji wyborów na prawo wyborcze i system wyborczy. Zarys problematyki*, „Przeгляд Sejmowy” 2007, nr 2(79).
- Turska-Kawa A., *Determinanty chwiejności wyborczej*, Katowice 2015.
- Wojtasik W., *Funkcje wyborów w III Rzeczypospolitej. Teoria i praktyka*, Katowice 2012.